

Abdurahmon MADAMINOV,

Qoraqalpoq davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi kafedrasida o‘qituvchisi, f.f.n

E-mail:mabdurahmon092@gmail.com,

NukusDPI professori, f.f.d Y.Ibragimov taqrizi asosida

CLASSIFICATION OF WORD COMBINATIONS AND STAGES OF DEVELOPMENT IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

This article discusses the classification and stages of development of phrases in the Uzbek literary language. The study of word combinations, their structure and their classification according to the representation of the governor component are covered. Types, expressions and stages of development of simple and complex word combinations are analyzed. Currently, the syntax of word combinations in Uzbek linguistics is formed on the basis of formal-functional analysis, as a result of the direction of system and substantial analysis. It is being studied in depth with the help of form, content and location factors. So, the classification of word combinations will be very effective if it is studied together with the further achievements of Uzbek linguistics.

Key words: Word combination, simple, complex, noun and verb combinations, classification, formal-functional, system-structural, substantial analysis methods, formal, substantive, locational factors, syntactic communication, types of relations, adaptation, management, negotiation methods.

КЛАССИФИКАЦИЯ СЛОВСОЧЕТАНИЙ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются классификация и этапы развития словосочетаний узбекского литературного языка. Освещается изучение словосочетаний, их структуры и их классификация по представленности главного компонента. Анализируются виды, выражения и этапы развития простых и сложных словосочетаний. В настоящее время синтаксис словосочетаний в узбекском языкознании формируется на основе. Основа формально-функционального анализа, в результате направленности системного и содержательного анализа, детально изучается с помощью факторов формы, содержания и местоположения. Итак, классификация словосочетаний будет весьма эффективной, если ее изучать вместе с дальнейшими достижениями узбекского языкознания.

Ключевые слова: словосочетание, простые, сложные, именные и глагольные сочетания, классификация, формально-функциональная, системно-структурная, методы, анализа, формальный, семантический, локационные факторы, синтаксическая связь, отношений, согласование, примыкание, управление, методы исследования.

O‘ZBEK TILIDA SO‘Z BIRIKMALARI TASNIFI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Аннотация

Ushbu maqolada o‘zbek adabiy tilidagi so‘z birikmalarining tasnifi va taraqqiyot bosqichlari haqida fikr yuritiladi. So‘z birikmalarining o‘rganilishi, tuzilishi va hokim komponentining ifodalanishiga ko‘ra tasnifi yoritilgan. Sodda va murakkab so‘z birikmalarining turlari, ifodalanishi hamda taraqqiyot bosqichlari tahlil qilinadi. Hozir o‘zbek tilshunosligida so‘z birikmalari sintaksisi formal-funksional tahlil asosida shakllangan usul bilan birga sistem va substansial tahlil yo‘nalishi natijasida shakli, mazmuniy va joylashish omillari yordamida chuqur o‘rganilmoqda. Demak, so‘z birikmalari tasnifi o‘zbek tilshunosligining keyingi yutuqlari bilan birga o‘rganilsa katta samara beradi.

Kalit so‘zlar: So‘z birikmasi, sodda, murakkab, otlı va fe‘lli so‘z birikmalari, tasnifi, formal-funksional, sistem-struktur, substansial tahlil usullari, shakli, mazmuniy, joylashuv omillari, sintaktik aloqa, munosabat turlari, moslashuv, boshqaruv, bitishuv usullari.

Kirish. So‘z birikmalarini alohida sintaktik birlik sifatida o‘rganish eramizgacha ikkinchi asr oxirlarida dastlab Misrda Apolloni Diskolning “Sintaksis” asarida kuzatiladi. Bu asarda A.Erman va A.Gardiner kabi misrshunoslar so‘zlarning grammatik tomondan bog‘lanishlariga nisbatan “ismlar birikmasi”, “predikatsiz kichik so‘zlar guruhi” yoki “frazal” kabi atamalarni qo‘llaydilar.(20.B.5-9.) Keyinchalik bu ta‘limot jahon tilshunosligida keng rivojlandi va asosiy sintaktik birliklar qatoridan o‘rin egalladi.

Rus tilshunosligida sintaktik birliklar haqidagi dastlabki fikrlar M.V.Lomonosovning “Российская грамматика” (1757) asarida ko‘zga tashlanadi. Keyinchalik rus tilshunoslaridan F.A.Buslayev, A.A.Potebnya va boshqalar sintaksisning asosiy birliklari haqida o‘z mulohozalarini bildira boshladilar.Jumladan, F.F.Fortunatov, A.M.Peshkovskiylar asosiy sintaktik birlik sifatida so‘z birikmalarini tan olib, gapni ham so‘z birikmalarining bir turi deb qaraydilar. So‘z birikmasi atamasi rus tilshunosligiga

dastlab A.X.Vostokov tomonidan olib kiritilgan bo‘lib, keyinchalik bu yo‘nalish F.F.Fortunatov, M.N.Peterson, A.M.Peshkovskiy, V.P.Suxotin, A.A.Shaxmatov, V.V.Vinogradov kabi yetuk olimlar tomonidan atroflicha yoritildi.Ayniqsa, rus tilshunosligida so‘z birikmalari haqidagi ta‘limot akademik V.V.Vinogradov tomonidan chuqur tahlil qilindi va quyidagicha ta‘rif berildi: “So‘z birikmalari narsa, harakat birligini ifodalovchi, sintaktik jihatdan tashkil topgan va semantik tomondan bir butun hisoblangan ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zlarning birikishidir.” (9.B.310) Keyinchalik so‘z birikmalari haqidagi tushunchalar rus tilshunosligida formal-funksional yo‘nalishda nazariy tomondan keng o‘rganilgach, barcha turkiy tillarga tatbiq qilina boshladi. Natijada, qozoq tiliga M.Balaqayev (2), qoraqalpoq tiliga N.A.Baskakov (4.B.55-85.), tatar tiliga M.Z.Zakiyev, ozarbayjon tiliga Y.Seidov(20), turkman tiliga K.Sariyev(17) va boshqalar turkiy tillar doirasida keng o‘rgandilar.

O'zbek tilshunosligida so'z birikmalari haqidagi dastlabki nazariy ma'lumotlar jadid ma'rifatparvarlaridan A.Fitratning "Nahv" asari orqali kirib kel- di.(21.) Unda SBlari haqidagi asosiy nazariy ma'lumotlar berilgan bo'lib, so'z uyushmasi, so'z qoshumi, kelishilganlik, aniqlog'ich, to'ldirg'ich, bosh so'z, kesim kabi atamalar qollanilgan.Bu asar haqida professor A.Nurmanov: " Hali o'zbek tili sintaksisining mundarijasi belgilanmagan, sintaktik tushunchalarni ifodalovchi atamalar biror izga solinmagan bir davrda bu asarning vujudga kelishi o'zbek tilshunosligi tarixi uchun katta voqea bo'ldi "- degan edi.(14.B.15.)

Keyinchalik bu yo'nalish etuk tilshunos olimlardan A.N.Kononov(12), S.N.Ivanov(11), N.A.Baskakov(3) va o'zbek tilshunoslaridan professor A.G'ulomov(10), F.Abdullayev(1), M.Asqarova(10), A.Safayev(18)kabi yetuk olimlar tomonidan o'rganildi. Keyinchalik, sodda so'z birikmalari A.A.Koklyanova, X.Abdullayev, X.Xolyarov, F.Ibrohimova, B.To'ychiebayevlarning, murakkab so'z birikmalari M.Sharipov, N.Bozorbayev, A.Madaminovlarning nomzodlik dissertatsiyalarida nazariy jihatdan alohida yoritildi(13).

Natijada turkiy tillarda formal-funksional tilshunoslik asosida shakllangan sintaktik ta'limot quyidagi yo'nalishlarda tasnif qilina boshladi.Barcha turkiy tillarda so'z birikmalari tuzilishi jihatdan sodda va murakkab birikmalarga ajratildi.Dastlab turkiy tillarda so'z birikmalarining nazariy tomonlari bo'yicha tadqiqotlar olib borgan professor N.A.Baskakov ularni quyidagi xususiyatiga ko'ra tasnif qiladi. U SBlarini atributiv-substantiv va atributiv-atributiv kabi ikki guruhga ajratib, ularning har birining murakkablashish jarayonlarini ko'rsatib berdi. Atributiv-substantiv murakkab SBlari o'z navbatida otli va fe'lli kabi turlariga ajratiladi. Shundan ism SBlarining 10 ta, fe'lli SBning 3 ta turini, jami atributiv-substantiv SBlarning 13 xil murakkablashish holatlarini ko'rsatadi. Bunday aniqlovchili MSBlari tarkibida obyektli va obyektisiz bir qancha sodda SBlarining mavjud bo'lishi ham ta'kidlanadi.(3.B.129-163)

Murakkab SBlari yuzasidan maxsus tadqiqotlar olib borgan T.Sayrambayev qozoq tilidagi MSBlarini hokim bo'lagining morfologik tabiatiga ko'ra ot va fe'lli, sintaktik aloqa usullariga ko'ra esa otli SBlarni bitishuv, moslashuv va boshqaruv usullari; fe'lli SBlari esa bitishuv va boshqaruv usullari yordamida murakkablashuvini aniq misollar orqali ko'rsatib bergan edi.(14.B.83-196.)

Turkiy tillar tarixiy-tipologik tasnifi yuzasidan alohida tadqiqot olib borgan professor N.A.Baskakov SBlarini quyidagi uchta tamoyil asosida tasnif qiladi: 1) semantik; 2) morfologik; 3) sintaktik-funksional(3). Ammo turkiy tillarda keng tarqalgan semantik va morfologik tamoyil SBlari tabiatini to'la ochib bera olmasligini alohida ta'kidlaydi. Shu boisdan ham u o'z tadqiqotlarida sintetik-funksional tamoyilga alohida ahamiyat beradi. Natijada SBlari sintetik-funksional xususiyatlariga ko'ra: a) atributiv-substantiv (A.S.); b) atributiv-atributiv (A.A.) kabi sodda va murakkab so'z birikmalariga ajratiladi. Masalan, qoraqalpoq tilidagi yeng jaman, jaqsi oqig'an sodda SBlaridan yeng jaman adam, jaqsi oqig'an bala kabi atributiv-substantiv MSBsi yuzaga kelganligi ko'rsatiladi. Bunday aniqlovchili MSBlarining tobe qismi bir butun holda hokim bo'lak vazifasidagi ism (ot, sifat, son kabilar)ning biror belgi-xususiyatlarini aniqlab kelishi mumkin. Shuningdek, aralash MSBlari bitishuv, boshqaruv usullari orqali sintaktik aloqaga kirishishi natijasida sodda SBlarining murakkablashishi ham ko'rsatiladi: katta daraxt – katta mevali daraxt – mevalari g'arq pishgan katta mevali daraxt – mevalari g'arq pishib yerga to'kilayotgan katta daraxt kabi.

Yuqorida keltirilgan misollar shuni ko'rsatadiki, atributiv-substantiv xarakterdagi otli MSBlarning tobe qismi bir butun holda determinativ aniqlovchili birikmadan iborat

bo'ladi. Aniqlanmish bo'lak esa ism guruhiga kiruvchi substantiv munosabatni tashkil etib ot, sifat, son, olmosh kabi so'z turkumlari bilan ifodalanadi. Atributiv-holli yoki adverbial SBlari ham aniqlovchi-aniqlanmish qismlardan iborat bo'lib, belgining belgisini anglatuvchi yangi atributiv-holli yoki adverbial birikmalarni tashkil etadi. Masalan, eng burun, kelgan bola kabi.

Murakkab atributiv fe'lli SBlari: erkin fikrlaydigan yoshlarni tarbiyalamoq, kelajakda erkin fikrlaydigan o'z fikr mahsulini og'zaki va yozma shakllarda ravon bayon qila oladigan yoshlarni tarbiyalamoq kabi fe'lli MSBlari tarkibida asosan bitishuv va boshqaruv usuli bilan tobelangan bir nechta kichik-kichik SBlarini uchratamiz. Lekin ularning hammasi bir butun holda hokim so'z vazifasidagi tarbiyalamoq (fe'lli) bilan tobeli aloqaga kirishib, determinativ-atributiv munosabatini hosil qiladi.

Xullas, professor N.A.Baskakov tomonidan SBlarining hokim bo'lagi vazifasidagi mustaqil so'zning qanday turkumi bilan ifodalanishiga ko'ra ikkita katta guruhga, ya'ni keng ma'noda otli va fe'lli birikmalarga ajratiladi. Shuningdek, tobe qismning sintaktik funksiyasidan kelib chiqib esa, ular atributiv, substantiv, adektiv, adverbial SBlariga ajratiladi. Bunda ularning ma'no-munosabatlari ham alohida e'tiborga olinadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining substansiyal tahlilida so'z birikmalari tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab turlarga ajratilib ularning murakkablashish jarayoni so'z birikmalari zanjiri shaklida izohlanadi.Sodda birikmalar ikkita mustaqil so'zdan tashkil topsa, murakkab birikmalari ularning kengayishidan hosil bo'ladi.(18.B.302-306) Murakkab so'z birikmalari ikki xil holatda murakkablashib kelishi ko'rsatiladi.Agar murakkab SBsi tarkibidagi bir so'z oldingi so'zga hokim, keyingi so'zga tobe bo'lsa, so'z birikmasi zanjiri hosil bo'ladi.Masalan: Katta darvozaning ro'parasidagi yo'lakning tepasiga qafasda osib o'yilgan bir juft qumrini juda yaxshi korar edim.(G' G') Mazkur gapda katta darvoza, darvozaning ro'parosi, ro'paradagi yo'lak, yo'lakning tepasi, tepasiga qafasda osib qo'yilgan, bir juft qumuri kabi SBlari zanjirini hosil qilishi mumkin.Lekin barcha murakkab so'z birikmalari ham bu tarzda zanjir hosil qila olmaydi. Masalan: Kuyovlar kiyadigan qalampir nusxa marg'uloncha do'ppisi uning salovatini oshirib yubordi.(H.N.) Bu jumladagi murakkab SBsini alohida-alohida birikmalarga ajratish mumkin emas. SBlarini hosil qilgan har bir so'z yoki a'zoda yaxlit holda mavjud bo'lishi ma'noviy, shakli va joylashuv omillari bo'ladi.Masalan: Vatanni sevmok SBning tobe qismida tushum kelishigi qo'shimchasi –ni etakchilik qilgan.Demak bu mustaqil so'zlarning o'saro birikishida dastlab SH (shakli), keyin M (mazmun) va oxirida J (joylashuv) omillari ustunlik qilgan. Demak, SB lari tarkibidagi mustaqil so'zlarning o'zaro birikishida mantiqiy-grammatik vositalar muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari A.N.Baskakov "Hozirgi turk tilidagi so'z birikmalari"nomli asarida so'z birikmalarini: a) struktur-grammatik; b) funksional-semantik xususiyatlariga ko'ra tasnif qiladi.(5.B.13-15)

1.Struktur-grammatik yo'nalishda quyidagi ikki jihatga e'tibor beriladi: a) leksik-morfologik jihati. Bunda otli va fe'lli SBlari o'zaro turli sintaktik aloqa usullari yordamida birikishi ko'rsatiladi.

b) sintaktik munosabatiga ko'ra (teng va tobeli); sintaktik aloqa usuliga ko'ra (bitishuv, boshqaruv, moslashuvli) kabi bir nechta turlarga ajratiladi.

Demak, SBlari tarkibini aniqlash birikma tarkibida ishtirok etgan barcha so'zlar miqdoriga qarab emas, bu mustaqil so'zlarning birikma tarkibida bajaradigan vazifasiga qarab belgilanadi. Ular tuzilishi jihatdan sodda va murakkab turlarga ajratiladi. So'z turkumlarining hokim bo'lagi

vazifasini mustaqil so'zlar bajarib kelsa yordamchi so'zlar ular tarkibida sintaktik aloqalarni ta'minlashga xizmat qiladi.

2. Funktsional-semantik tamoyilda aniqlanayotgan bo'lakning leksik-semantik va sintaktik xususiyatlaridan kelib chiqib tasnif qilinadi. Ularning substantiv va atributiv, aniqlovchili qism esa o'z navbatida adektiv-adverbial kabi turlardan iborat bo'lishi ko'rsatiladi.

SBlarini tasnif qilishda faqat birikma tarkibidagi so'zlar tarkibi emas, ularning semantik xususiyatlari ham hisobga olinadi. Shu boisdan uch va undan ortiq leksik ma'noga ega bo'lgan so'zlardan tashkil topgan, ammo semantik jihatdan bo'linmaydigan, bir butun holda bir ma'no mundarijasiga ega bo'lgan va butunligicha bir hokim so'z bilan munosabatga kirishishdan SBlari sodda birikmalar deb ko'rsatiladi (10.B.23-28.) Masalan: besh qavatli bino, baland bo'yli yigit, bu yilgi bahor, oliy ma'lumotli qiz kabi. Bunday sintaktik butunliklar turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida ham shaklan murakkab, mazmunan sodda SBlari sifatida o'rganiladi, sintaktik aloqa mavjud bo'lishiga ko'ra sodda, qo'shma va murakkab kabi turlarga ajratadi. (7.B.13-15) Masalan: hovlidagi o'rik (bitishuv), odobli o'quvchi (bitishuv), maktabdan kelmoq (boshqaruv) kabi birikmalarni sodda SBlariga kiritadi.

Umuman o'zbek adabiy tilidagi SBlari tasnifini uning taraqqiyot bosqichlari bilan bog'liq holda tasnif qilish

kerak. Sintaktik birliklar taraqqiyoti quyidagi bosqichlarda taraqqiy topdi: 1) sobiq sho'rolar davri – formal-funksional yo'nalishida; 2) mustaqillik davri - substansiyal tahlil usuli natijasida takomillashdi. Demak, SBsining taraqqiyot jarayonini etiborga olgan holda quyidagicha tasnif qilinishi lozim. SBlari dastlab tuzulishi jihatdan sodda va murakkab, hokim bo'lakning ifodalanishiga ko'ra – ot (keng ma'noda), fe'l va ravishli birikmalarga ajratiladi. (10.B.26-28) Istiqoldan keyingi davrda SBlarini tashkil etuvchi a'zolarining o'zaro birikishi – ma'noviy, shakliy va joylashuv omillariga ko'ra tasnif qilina boshladi. Demak, quyidagi xalqqa murojaat SBsi sodda, ot boshqaruvli, SH (shakliy), M (mazmuniy), J (joylashuv) omili bilan birikkan, to'ldiruvchili birikma tarzida tasnif qilinishi lozim.

Xullas, yuqorida tahlil qilingan tadqiqotlarda SBlari tasnifi professor N.A. Baskakov ta'kidlaganlaridek, sintaktik, morfologik va sintetik-funksional tamoyillar asosida amalga oshirilib kelmoqda edi. Demak, hozirgacha amalga oshirilgan tadqiqotlarda asosiy e'tibor SBlarining tuzilishi, morfologik tabiyati va sintaktik vazifalariga qaratilgan bo'lsa, tilni substansiyal tahlil qilish natijasida ularning shakliy, mazmuniy va joylashuv omillariga ham ahamiyat berildi. Natijada, so'z birikmalari sintaksisi har tomonlama to'la tasnif qilina boshladi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Ф. Сўзлар ўзаро қандай боғланади? – Тошкент, 1973.
2. Балакаев М. Основные типы словосочетаний в казахском языке. – Алматы, 1957;
3. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. – М., 1975. – С. 132-136.
4. Баскаков Н.А. Словосочетания в каракалпакском языке: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Синтаксис. – М., 1961.- 55-85;
5. Баскаков А.Н. Словосочетания в современном турецком языке – М., 1974.
6. Базарбаев Н. Сложные словосочетание в тюркских языках. (на материалы узбекского казахского языка): Автореф. дисс... канд. филол. наук.- Тошкент, 1970
7. Бердалиев А. Ўзбек тилида сўз бирикmalари синтаксиси. – Тошкент, 1990. – Б. 13-15.
8. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний // Вопросы языкознания, 1954. № 3. – С. 310.
9. Виноградов В.В. Исследования русской грамматике.-М. Наука. 1975.
10. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1987. 4-нашр. – Б. 102;
11. Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка. -Л. Изд. ЛГУ. 1959;
12. Кононов А.Н. Грамматика узбекского литературного языка. -М. 1960;
13. Мадаминов А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида предикатив моделдаги мураккаб сўз бирикmalари: Филология фан. номзод. дисс... автореф.- Тошкент, 1983.
14. Nurmanov A. O'zbek tilshunosligi tarixi.-Toshkent. O'zbekiston. 2002.
15. Сайрамбаев Т. Сложные словосочетания в современном казахском языке. – Алматы, 1981;
16. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik.-Toshkent, 2010.
17. Сариев К.С. Словосочетание в туркменском литературном языке: Именные словосочетания, ч.1.– Ашхабад, 1972.
18. Сафаев А. Исследование в синтаксису узбекского языка. – Тошкент: Фан. 1968.
19. Сулайманов А., Холяров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1979;
20. Сеидов Ю. Словосочетание в современном азербайджанском языке. – Баку, 1965;
21. Fitrat A. Nahv. 4-nashr. Samarkand – Tashkent: O'zdavnashr. 1930.
22. Петровский Н.С. Сочетания слов в египетском языке. – М.: Наука, 1970. – С. 5-9.